

Az élő ~ élettelen kategória néhány európai nyelvben

1. Az élő ~ élettelen megkülönböztetés

Az élő ~ élettelen entitások megkülönböztetése fontos kognitív kategorizációs művelet. Biológiai értelemben az „élőlények” („élő organizmusok”) kategóriájába az életjelenségeket mutató (táplálkozó, lélegző, mozgó, növekvő, szaporodó stb.), önazonosságukat fenntartó (homeosztatikus), önmagukról reprodukálható információt hordozó, termodinamikailag nyílt, energiát szétszóró, evolúcióra alkalmas, egy vagy több sejtből álló rendszerek tartoznak (vö. wikipedia.org/wiki/eloleny). Nem tekinthetők azonban élőlényeknek azok a rendszerek, amelyek nem sejt szerkezetűek, nincsen saját anyagcseréjük, és önállóan szaporodni sem képesek (vö. Kiefer 1999: 153).

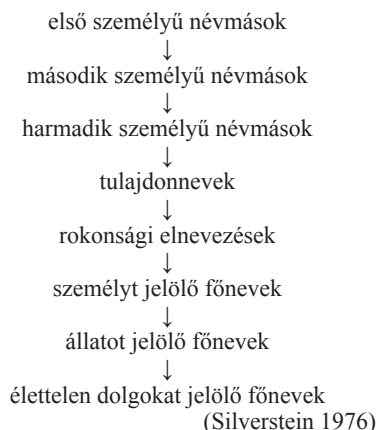
Az élő ~ élettelen kategória a nyelv(ek)ben is kódolva lehet, de bennük nem minden esetben a fenti (biológiai) kritériumoknak megfelelően különülnek el a létezők: ez a felosztás sokkal inkább az embereknek az élőről ~ élettelenről alkotott hétköznapi elképzelésein alapul (vö. Guszkova 2012: 22). „A legtöbb nyelvben persze az ember az élők közé tartozik, de van olyan nyelv is, amely [...] például emberi lényt is az élettelen kategóriába sorol. A kirivinában (óceániai nyelv) a nőt jelentő főnév az élettelen tárgyakat jelentő főnevek közé tartozik” (Kiefer 1999: 154), és vannak olyan nyelvek is, amelyekben minden, a társadalomban kitüntetett szereppel bíró létező (pl. hold, hónap, csillag, szikla) grammatikailag élőlénynek minősül. Sok esetben az orosz nyelvben is nehézséget jelent annak az eldöntése (a nyelvtanulók számára), vajon az embert és állatot jelentő főneveken kívül mi tekinthető még élőlénynek: az orosz nyelv (meglehetősen) önkényesen élőként kezel olyan főneveket, amelyek jelentése – a hétköznapi gondolkodás szerint – nem élő, például:

- a ’halott’, ’hulla’ jelentésű *мертвец* és *покойник* szavakat,
- az irodalmi művek címét, ha abban élőlény neve szerepel, például *Я люблю Онегина* ’Szeretem az „Anyegin”-t (’a regényt vagy az operát’),
- olyan szavakat, amelyek átvitt értelemben élőlényekre utalnak, például *колтак* (’süveg’ és) ’ostoba, tökfílkó’, *мешок* (’zsák’ és) ’tenyeres-talpas ember’,
- az élot jelentő kártyafigurák nevét, például *открыть валега* ’bubival nyit’, *туз* ’ász’,
- az isten(ek) nevét, például *он верит в бога* ’hisz istenben’, *уважать Марса/Юпитера* ’tiszteli Marsot, Jupitert’,
- a ’játékba’ jelentésű *кукла* az ’öltöztet’ igével: *одевать куклу* (az ingadozásokról részletesebben I. Bolla–Páll–Papp 1977: 215–7). Mindennek a főnévragozásban van jelentősége: ha a kérdéses szó élőlényt jelöl, másként kell ragozni, mint az élettelen jelentő főnevet (minderről részletesebben lentebb, vö. 4.).

A nyelvek egy részében a fő különbség az élő ~ élettelen kategória között húzódik, de az élő ~ élettelen dichotómia további differenciálásra is lehetőséget ad. Meglehetősen általános az „ember ~ nem ember” oppozíció is, vö. például a finnben a 3. személyű névmásokat, amelyek ez utóbbi oppozíciót tükrözik (*hän* ’ő: ember’ ~ *se* ’ő / az: nem ember’, *he* ’ők: emberek’ ~ *ne* ’ők / azok: nem emberek’). Vannak nyelvek, amelyek az „ember ~ állat ~ élettelen” hármas felosztást mutatják: az indonézben például minden csoportra külön számlálószó létezik: *a/ se-orang mahasiswa* ’egy (ember) diák’, *b/ se-ekor kuda* ’egy (állat) ló’, *c/ se-buat buku* ’egy (élettelen) könyv’ (vö. Kiefer 1999: 154).

Az élő ~ élettelen kategóriának a nyelvekben megnyilvánuló kódolásáról (amely ma már meglehetősen széles körben ismert és vizsgált jelenség) elsőként Michael Silverstein ír 1976-ban. Sok nyelvben érvényesnek tűnik az a (hierarchikus) skála (az ún. „animacy hierarchy” vagy „Silverstein-hierarchy”), amelyen Silverstein a létezőket cselekvőképességük foka szerint különbözteti meg: minden természetes nyelvben vannak cselekvésre képes élőlényeket jelölő lexémák (pl. ’ember’, ’állat’), és vannak cselekvésre képtelen, élettelen dolgokat megnevező lexémák (pl. ’asztal’, ’igazság’). Az élőlények feltételezhetően sokkal aktívabbak (cselekvőképesebbek) mint az élettelen dolgok, tehát az élőlények másokra (más élőkre vagy élettelen dolgokra) gyakorolt hatása jóval számottevőbb, mintsem fordítva. Az természetes(ebb), hogy az élőlények cselekvéseket hajtanak végre, mint az, hogy elszenvedik a mások által végrehajtott cselekvéseket.

Silverstein hierarchikus rendszerében a következő szintek különülnek el egymástól:

A hierarchia elején álló fogalmak morfológiailag általában jelöltebbek, például többféle szám (singularis, dualis, pluralis stb.) kifejezésére alkalmasak, mint a hierarchia végén állók. Később látni fogjuk, hogy ennek a hierarchiának milyen fontos szerepe van a morféma sorrendjének, a szórendnek a kialakításában vagy a toldalékolásban, az esetjelölésben, illetve a lehetséges transzformációkban is. Ez a hierarchia persze csupán általánosítás, amely elsősorban bizonyos tendenciákra hívja fel a figyelmet. A nyelvek többé-kevésbé összhangban vannak ezzel, de könnyen találunk ellenpéldákat is: Az *I bit the child* '(Én) megharaptam a gyereket' és a *The child bit me* 'A gyerek megharapott engem' angol mondatok jól illusztrálják, hogy az angolban az egyes szám első személyű névmásnak két verziója van (*I/me*), amelyek aszerint különülnek el, hogy az egyes számú első személy cselekvő-e (*I do something*) vagy szenvedő (tudniillik akire vagy amire a cselekvés irányul: *Something is done to me*). Az angolban a második személyű *you* és a harmadik személyű *it* névmások kivételével az összes személyes névmás rendelkezik külön ágensi és patiensi formával: *I-me, he-him, she-her, we-us, they-them* (szemben a főnevekkel, pl. *The dog bit the child* 'A kutya megharapta a gyereket' ~ *The child bit the dog* 'A gyerek megharapta a kutyát'). A második személyű névmás (*you*) tehát – ellentmondásba kerül a hierarchiában elfoglalt pozíciójával, hiszen kevésbé jelölt a harmadik személyű (*she/her* and *he/him*) névmásokhoz képest.

A névmások hierarchiáját mutató skála szerint további finomítás is lehetséges, amennyiben az egyes számú névmások a hierarchiában előbb állnak a többes számúaknál, éppen a cselekvő nyomatékosabb volta, erősebb azonosíthatósága révén. Például az *I regret to inform you* 'Sajnálattal tájékoztatom Önöket arról, hogy...' és a *We regret to inform you* 'Sajnálattal tájékoztatjuk Önöket arról, hogy...' mondatok jelentése között feltűnő a különbség: a többes számú 1. személyű névmás használatával jobban ki lehet bújni a felelősségvállalás alól. Természetesen e megállapítás alól is vannak kivételek, például, ha több ezer ember ír alá egy petíciót, akkor általánosabb a többes számú első személyű fogalmazás, vagy a tüntetésen részt vevő tömeg tagjai sem egyes szám első személyben skandálják: *Munkát akarok!* A kórusban megsokszorozott egyes szám első személyű beszélőre vonatkoztatva általában többes szám első személyű igealakot használunk, például: *imádkozunk, ünnepelesen fogadjuk* ('én1 + én2 + én3 + ... énN').

2. Az élő ~ élettelen kategória nyelvi kódolása

Az élő ~ élettelen entitások közötti különbséget a nyelvek (1) lexikálisan (szókülönbséggel) vagy (2) grammatikai eszközökkel juttatják kifejeződésre.

2.1. Az élő ~ élettelen entitások megkülönböztetése lexikális eszközökkel

Bizonyos haszonállatok esetében az indoeurópai nyelvek más-más szóval nevezik meg magát az (élő) állatot és annak a fogyasztásra alkalmas húsát, például: ang. *calf* 'borjú' ~ *veal* 'borjúhús', *cow* 'marha' ~ *beef* 'marhahús', *pig* 'disznó' ~ *pork* 'disznóhús', *sheep* 'birka' ~ *mutton* 'birkahús', or. *корова* 'tehén' ~ *говядина* 'marhahús', *свинья* 'sertés' ~ *свинина* 'disznóhús', *теляенок* 'borjú' ~ *телятина* 'borjúhús', *курица* 'tyúk' ~ *куриное мясо* 'tyúkhús'. Ugyanez a különbségtétel megvan a következő szópárokban is: ang. *flesh* 'élő állat / ember húsa' ~ *meat* 'feldolgozásra váró hús mint élelmiszer'; *skin* 'élő állat / ember bőre' ~ *leather* 'feldolgozott, tárgyként értelmezett bőr, például a kabát, a cipő anyaga', ol. *la pelle* 'bőr (emberé, állaté)' ~ *il pellame, il cuoio* 'kikészített bőr'. A növényvilágból is akad példa, vö. ang. *tree* 'élő fa' ~ *wood* 'faanyag', né. *der Baum* 'élő fa' ~ *das Holz* 'faanyag', ol. *l'albero* 'élő fa' ~ *il legno* 'faanyag, tűzifa', or. *дерево* 'élő fa' ~ *дрова* 'tűzifa' / *древесина* 'faanyag, farost'. A német az „ember ~ állat ~ élettelen” hármas felosztást mutatja a 'bőr'-t jelentő szavakban: *die Haut* 'emberi bőr' ~ *das Fell* 'az állat bőre, irhája' ~ *das Leder* 'kikészített bőr'.

Eltérő determinánsokkal, kvantorokkal, minőségjelzőkkel különülnek el egymástól azok a lexémák, amelyek jelöltje valamilyen, húsért is tenyésztett vad- vagy vadászott élő állat, illetőleg annak a húsa. Az élő állat megszámlálhatóként (countable noun), a húsa megszámlálhatatlanként, anyagnévként (uncountable/mass noun) használatos, például ang. *duck*: *some ducks* 'kacsák, néhány kacska' (megszámlálható) ~ *some duck* '(egy kis) kacsahús' (megszámlálhatatlan). Ilyenek még: *chicken* 'csirke(hús)', *goose* 'liba(hús)', *pheasant* 'fácán(hús)', *rabbit* 'nyúl(hús)', *lamb* 'bárány(hús)'. A németben¹ is hasonló a helyzet, például *das Huhn* 'tyúk' / *die Hühner* 'tyúkok' (megszámlálható, névelővel és többes számú alakkal) ~ *Huhn/Hühnerfleisch* 'tyúkhús' (megszámlálhatatlan, névelő és többes számú alak nélkül). Ugyanígy *die Pute* 'pulyka' / *die Puten* 'pulykák' ~ *Pute/Putenfleisch* 'pulykahús', *das Rind* 'marha' / *die Rinder* 'marhák' ~ *Rind/Rindfleisch* 'marhahús', *das Schwein* 'disznó' / *die Schweine* 'disznók' ~ *Schwein/Schweinefleisch* 'disznóhús', *der Fisch* 'hal' / *die Fische* 'halak' ~ *Fisch* 'halhús'. Erre a jelenségre a magyarban is találunk példákat, vö. *A marhákat / a disznókat* stb. ('az élő állatokat') *a legelőre hajtották* (megszámlálható) ~ *Marhát / disznót* ('marhahúst' / 'disznóhúst') *főzők ebédre* (megszámlálhatatlan).

Az indoeurópai nyelvekben vannak olyan főnevek, amelyek egyes számú formája két (vagy több) jelentéssel rendelkezik. Ezek gyakran eltérő többes számú formával rendelkeznek: az egyik az első, a másik a második jelentés többese. A két- (esetleg három)féle többes számú forma feltehetően annak köszönhető az indogermán nyelvekben, hogy a flektáló jelleg miatt nincsen egységes numerusjelölés, és a formavariánsok ennek következtében funkcionális, azaz szemantikai különbségekre tehetnek szert. Az 'élő' ~ 'élettelen' ebben a tekintetben talán meglehetősen periferikus jelenség ugyan, de előfordul, hogy a többes számú formák az élő ~ élettelen felosztást mutatják, például: or. *зуб* 1. 'fog (emberé vagy állaté)', 2. 'fog (fűrészé, boronáé)' ~ *зубы* 'fogak (emberé vagy állaté) / *зубья* 'fogak (fűrészé, boronáé)'; *лист* 1. 'papír, ív', 2. '(fa)levél' ~ *листы* 'ívek, papírok' / *листья* '(fa)levelek'; *соболь* 1. 'coboly', 2. 'cobolyprém' ~ *соболы* 'cobolyok' / *соболя* 'cobolyprémek', *хлеб* 1. 'kenyér', 2. 'gabona' ~ *хлебы* 'kenyerek' ~ *хлеба* 'gabonák'.

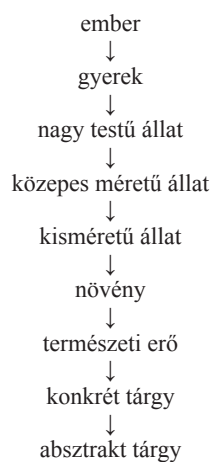
Az angolban nem csupán a főveknél jelentkezik az efféle különbségtétel: az 'úszik' jelentésű *swim* ~ *float* igepár közül az elsőt élőkre, a másodikat élettelen tárgyakra alkalmazzuk, például: *Peter swims every morning* 'Péter minden reggel úszik' ~ *there is a board floating on the river* 'egy deszka úszik (lebeg) a folyóban'. Az 'eszik, fogyaszt' jelentésű német *essen* ~ *fressen* igepár közül az elsőt emberekre, a másodikat állatokra vagy élettelen tárgyakra alkalmazzuk. *Der Mensch isst viel Fleisch* 'az emberek sok húst esznek' ~ *die Wölfe fressen Fleisch* 'a farkasok húst esznek/zabálnak' ~ *das Auto frisst viel Benzin* 'az autó sok benzint fogyaszt'. Az oroszban a 'bőr-' jelentésű melléknévknek két változata van, és attól függően választjuk egyiket vagy másikat, hogy az élő ember bőrével vagy az állat kikészített bőrével van-e kapcsolatban: *кожный* 'az emberi bőrrel kapcsolatos', például: *кожные болезни* 'bőrbetegségek', *кожная чувствительность* 'bőrzékenység' ~ *кожанный* 'bőr-, bőrből való', például: *кожаное пальто* 'hosszú bőrkabát', *кожаная сумка* 'bőrből készült táska'.

¹ A német adatokért köszönet illeti Weidinger Andreát.

2.2. Az élő ~ élettelen entitások grammatikai megkülönböztetése

Nem minden nyelvben találunk grammatikai (morfológiai és szintaktikai) eszközöket, amelyekkel az élő ~ élettelen kategória kötelező erővel jutna kifejezésre. Azokban a nyelvekben, amelyek az élő ~ élettelen megkülönböztetést a grammatikai kategória rangjára emelték, a főnév által jelölt entitásnak az élő ~ élettelen hierarchiában betöltött pozíciója sok mindent befolyásolhat, például a morfémák sorrendjét (a szórendet), a toldalékolást, a határozottságot, az esetjelöléseket, a transzformációkat.

Az élő ~ élettelen grammatikai kategóriát taglaló tipológiai munkák klasszikus példaként előszeretettel emlegetik a navajo nyelvet,² amely az élőség különböző fokozatait mutatja grammatikájában. Bizonyos főnevek különféle igeformákat kérnek magukhoz az élő ~ élettelen hierarchiában elfoglalt helyük szerint. A navajo főneveket egy skálán lehet bemutatni az 'ember' jelentésű leg-élőbbtől a legkevésbé élőnek számító absztrakt főnevekig (Young–Morgan 1987: 65–6):

Az általánosságban érvényben lévő szabály szerint először a „legélőbb”-nek számító főnévnek kell megjelennie a mondatban, a kevésbé élő másodikként jelenik meg. Ha élőség tekintetében mindkét főnév egyforma, akkor bármelyik megjelenhet az első pozícióban. Tehát mindkét mondat (1) és (2) helyes. A *yi-* prefixum az ige az jelzi, hogy az első főnév az alany és a *bi-* azt jelzi, hogy a második főnév az alany:

- (1) *Ashkii at'ééd yiníl'í*
 boy girl yi-look
 'The boy is looking at the girl.'
 'A fiú nézi a lányt.'
- (2) *At'ééd ashkii biníl'í*
 girl boy bi-look
 'The girl is being looked at by the boy.'
 'A lány nézve van a fiú által.'

² Észak-Amerika legelterjedtebb őshonos indián nyelve.

A harmadik mondat (3) rosszul hangzik a legtöbb navajo beszélő számára, mert a kevésbé élő főnév az élőbb főnév előtt jelenik meg a mondatban:

- (3) **Tsidi at'éed yishtqsh*
 bird girl yi-pecked
 *'The bird pecked the girl.'
 *'A madár megcsípte a lányt.'

E gondolat kifejezése akkor minősül helyesnek, ha az élőbb főnév jelenik meg előbb a mondatban, l. (4):

- (4) *At'éed tsidi bishtqsh*
 girl bird bi-pecked
 'The girl was pecked by the bird.'
 'A lány meg lett csípve a madár által.'

Az élő ~ élettelen kategória megkülönböztetésével kapcsolatos számos kérdés közül jelen dolgozatban elsősorban e kategóriának a nyelvek grammatikájában tetten érhető kódolásával foglalkozom néhány európai nyelv (angol, német, olasz, orosz, magyar) adatait, tényeit vizsgálva. A vizsgált nyelvekben az élő ~ élettelen kategória következő grammatikai kódolását találtam:

- az élő ~ élettelen kategória megkülönböztetése a névmáshasználatban,
- az élő ~ élettelen kategória megkülönböztetése a főnévragozásban,
- az élő ~ élettelen kategória megkülönböztetése a főnévi többes számban,
- az élő ~ élettelen kategória megkülönböztetése a passzív transzformációkban,
- az élő ~ élettelen kategória megkülönböztetése a birtokos szerkezetekben.

Külön fejezetben (8.) foglalkozom az élő ~ élettelen kategória grammatikai (morfológiai és szintaktikai) következményeivel a magyarban.

3. Az élő ~ élettelen kategória megkülönböztetése a névmáshasználatban

Az indoeurópai ősnelv korai állapotában feltételezhetőleg már meglévő, azóta átalakult, módosult élő ~ élettelen kategóriát elsősorban a nyelvek szóállományának ősi rétegében, a névmásokban érhetjük tetten. „A névmások ősi létét a ragozások tanúsítják. Gyakran különböző tövekből képeznek egy paradigmába tartozó alakokat, szuppletív formákat hozva létre, ami arra enged következtetni, hogy ezek talán már a deklinációs rendszerek kialakulása előtt is léteztek” (Lehocki-Samardžić 2011: 72). Az élő ~ élettelen kategória megkülönböztetése szempontjából a legérdekesebb a m. *ki?* ~ *mi?*, lat. *quis?* ~ *quid?* ang. *who?* ~ *what?*, né. *wer?* ~ *was?*, or. *kmo?* ~ *umo?* kérdő névmás, a m. *valaki* ~ *valami*, lat. *aliquis* ~ *aliquid*, ang. *someone/somebody* ~ *something* határozatlan névmás, illetőleg a magyar *aki* ~ *ami* (*amely*), ang. *who* ~ *which* vonatkozó névmás. A fenti névmások két alakja még a feltételezett ősi állapotot, az élő ~ élettelen kategóriát őrzi. Zárójelben jegyzem meg, hogy míg az indoeurópai nyelvekben a 'ki?' jelentésű kérdő névmást általában minden élőlényel (emberrel, állattal) kapcsolatban lehet használni, addig a magyarban a *ki?* névmással csak személyre kérdezhetünk (pl. *ki beszél?*, de **Ki ugat?*). Mindez az élőlényeket jelölő névmások további differenciálódásáról tanúskodik a magyarban.

A fejlődés újabb szakaszában, amikor a nyelv az élő kategórián belül kezdte megkülönböztetni a hím- és a nőnemű egyéneket, az indoeurópai nyelvekben több névmás is háromalakúvá vált (hímnemű, nőnemű és semleges nemű változatban is létezik), például: lat. vonatkozó névmás: *qui* ~ *quae* ~ *quod*, mutató névmás: *hic* ~ *haec* ~ *hoc*, né. vonatkozó névmás: *der* ~ *die* ~ *das* / *welcher* ~ *welche* ~ *welches*, or. mutató névmás: *əmom* ~ *əma* ~ *əmo*. Ezek a későbbi keletkezésű, háromváltozatú névmási alakok valószínűleg a melléknévek mintájára alakították ki a nőnemű formá-

kat, mivel a melléknévi kategória különböztette meg legkorábban a hím- és nőnemű alakokat (vö. Lehocki-Samardžić 2011: 73).

A *he, she* hím- és nőnemre vonatkoztatható személyes névmások megkülönböztetése egyrészt, másrészt az *it* semleges nemű személyes névmás megléte szintén az élőség alapján történő distinkció az angolban és több más indoeurópai nyelvben is, vö. n. *er; sie ~ es*, or. *он, она ~ оно*. A birtokos névmásoknak az angolban is három változata létezik: *his, her ~ its*. A hímnemű élőlényekre a hímnemű, a nőnemű élőlényekre a nőnemű, az élettelen dolgokra (tárgyakra, elvont fogalmakra stb.) pedig a semleges nemű névmások utalnak. Kivételek azok a tárgyak (országok, hajók, saját kedvenc autók), amelyekre nőnemű névmással is lehet utalni, például: *France exports her wine widely* 'Franciaország sok helyre exportálja a borait', *She ('my car') does 0 to 100 in 8 seconds* 'az autóm 8 másodperc alatt gyorsul fel 100-ra', *The King George sank when she struck a reef* 'a King George úgy süllyedt el, hogy zátonyra futott' (Kovács-Lázár-Merrick példái, 1994: 475). Az angolban a T/3-ban hiányzik az élő ~ élettelen megkülönböztetés, a *they* vonatkozhat előre és élettelenre egyaránt (szemben pl. a horváttal, amelyben az E/3-hoz hasonlóan T/3-ban is három személyes névmás létezik, az *oni/one/ona*, tehát többes számban is megkülönböztetik a nőnemet a hímnemtől, illetve az élőt az életteltől). A német is hű maradt a metaforikus nemhez bizonyos esetekben, például: *Gehört dieses Motorrad dir? – Ja, sie ist meine. Das Ding habe ich vor einem Jahr gekauft* (vö. nyelvészeten.blog.hu/2008/09/29/termeszetes_nem_nyelvtani_nem). A magyarban is használjuk az úgynevezett metaforikus nemet: az élettelen dolgokra vonatkozó *az* mutató névmás *ő* személyes névmással való helyettesítésekor, például: *Ha más nyelv(ek)ben eszébe jutnának hasonló szópárok, hozza a tudomásomra őket* (tkp. *azokat*)!

A beszélt finn nem tesz különbséget nemek szerint az egyes számú 3. személyű személyes névmások ('she', 'he' és az 'it') között, nem is tett soha, mivel ez teljesen idegen a nyelvcsaládtól. A finnben csak az élőségtől függően (ember ~ nem ember) van különbség a *hän* ('he/she') és a *se* ('it') névmások között, bár a beszélt finnben a *se* jelentése lehet 'he/she' is.

4. Az élő ~ élettelen kategória megkülönböztetése a főnevek és a névmások ragozásában

A szláv nyelvekben a hímnemű főnevek ragozásában érhető tetten az élő ~ élettelen kategória elkülönülése. Az oroszban például az élő ~ élettelen kategória kifejezésére általában morfológiai eszközök állnak rendelkezésre: egy kivételtől eltekintve maga a főnév mutatja megfelelő alakjával, hogy melyik kategóriába tartozik. Ha a kérdéses szó élőlényt jelöl, akkor tárgyesete a birtokos esettel azonos (pl. N. *Вот мальчик* 'Itt van a fiú' – Acc. *Я вижу мальчика* 'Látom a fiút'), míg az élettelen főnevek esetén az alanyesettel egyezik meg (pl. N. *Вот стол* 'Itt van az asztal' – Acc. *Я вижу стол* 'Látom az asztalt'). Az élő funkciókat, amelyeken keresztül a főnévi esetek egy jelenségben kereszteződnek, szinkretizmusnak nevezzük, amely az oroszban vagy nominativus-accusativus vagy genitivus-accusativus lehet. A mássalhangzóra végződő hímnemű főnevek esetén egyes és többes számban is különbözik a főnevek tárgyesete, attól függően, hogy élőt vagy élettelt jelentenek, például:

Élettelen főnevek:

- (1) Sg. N. *Вот стол* 'Itt van az asztal' – Sg. Acc. *Я вижу стол* 'Látom az asztalt'
- (2) Pl. N. *Вот столы* 'Itt vannak az asztalok' – Sg. Acc. *Я вижу столы* 'Látom az asztalokat'

Élő főnevek:

- (3) Sg. N. *Вот мальчик* 'Itt van a fiú' – Sg. Acc. *Я вижу мальчика* 'Látom a fiút'
- (4) Pl. N. *Вот мальчики* 'Itt vannak a fiúk' – Pl. Acc. *Я вижу мальчиков* 'Látom a fiúkat'

Minden más esetben csak a többes számban látható a különbség, például:

Nem mássalhangzóra végződő hímnemű főnevek esetén:

(5) Sg. Acc. *Я вижу дедушку* 'Látom a lányt' – Pl. Acc. *Я вижу дедушек* 'Látom a lányokat'

Nőnemű főnevek esetén:

(6) Sg. Acc. *Мать купила книгу* 'Az anya könyvet vásárolt' – Pl. Acc. *Мать купила книги* 'Az anya könyveket vásárolt'

(7) Sg. Acc. *Он любит свою мать* 'Szereti az édesanyját' – Pl. Acc. *Дети любят своих матерей* 'A gyerekek szeretik az édesanyjukat'

Semleges nemű főnevek esetén:

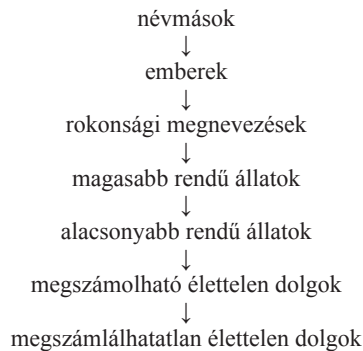
(8) Sg. Acc. *Я вижу животное на картинке* 'Egy állatot látok a képen' – Pl. Acc. *Я вижу животных на картинке* 'Állatokat látok a képen'

Az egyetlen kivételt az *-a*-ra, *-я*-ra végződő hímnemű főnevek jelentik, amelyek esetén az élő voltot nem alaktani eszközzel (a tárgyeset megfelelő alakjának megválasztásával), hanem mondattani eszközzel: egy másik, rá vonatkozó szó alakjával való egyeztetésben fejezzük ki, például: *нашего папу* 'apánkat', *милого дядю* 'a kedves nagybácsit'. Ilyen esetben a *папу*, *дядю* (tárgyeset) természetesen nem árulja el, hogy élőről vagy élettelenről van szó (ragozási típusuk ezt nem teszi lehetővé, hiszen esetükben mind az alany-, mind a tárgy- és a birtokos eset is különbözik egymástól), ám a velük egyeztetett jelzők világosan mutatják, hogy az adott főnév jelöltje hímnemű élőlény.

A német *wer?* 'ki?' kérdő névmással emberekre, a *was?* 'mi?' kérdő névmással állatokra, élettelen tárgyakra és fogalmakra kérdezzünk. A két névmás grammatikai paradigmája különböző, mivel az élőlényekkel kapcsolatban használatos *wer?* 'ki?' névmásnak *wen?* 'kit?' tárgyesetű alakja is van, a *was* névmás esetében azonban az alany és a tárgyeset formailag mindig megegyezik (egybeesik, vö. szinkretizmus).

5. Az élő ~ élettelen kategória megkülönböztetése a főnévi többes számban

A nyelvben a pluralitás grammatikai jelölésének tekintetében a következő, finomabb hierarchia figyelhető meg a nyelvekben:

Ha a hierarchikus rendszer valamelyik elemében a többes szám jelölése lehetséges, akkor ez minden előtte álló elem tekintetében is igaz. A számjelölés sokfélesége (egyes szám, többes szám, kettes szám stb.) a hierarchia elején álló elemek esetén jobban érvényesül, mint a hierarchia alján lévők esetén.

A hierarchia végén a megszámlálhatatlan / nem számszerű főnevek (mass nouns) állnak, amelyek általában nem rendelkeznek számdistinkcióval: vagy csak egyes számúak (singulare tantumok), például: m. *sár, homok, tej*; ang. *wheat* 'búza', *air* 'levegő', *health* 'egészség', vagy csak többes számúak (plurale tantumok) lehetnek, például m. *javak, történetek, léptek, mézeshetek*; ang. *oats* 'zab', *measles* 'kanyaró', *trousers* 'nadrág'. Számuk, szerepük nyelvenként változó; ez pedig az adott nyelvet beszélők eltérő megfigyelésével, a szóalkotásban és a nyelvhasználatban tükröződő eltérő (egységes vagy kevésbé egységes) konceptualizációval magyarázható (az angol anyanyelvű beszélők a borsószemet [*pea*] például elég nagyméretűnek tartják ahhoz, hogy egyedként kezeljék, szemben az orosz anyanyelvű beszélőkkel, akik az apró szemekből álló zöldségeket és az apró bogyókból álló gyümölcsöket egységként, homogén masszaként kezelik, és csak egyes számban létező főnévvel jelölik meg, pl. *горох* 'borsó', *малина* 'málna', *вишня* 'meggy', vö. H. Varga 2015a: 202–3). A megszámlálható / számszerű főnevek (count nouns) esetében a számjelölés az Európában beszélt nyelvekben hagyományosan az egyes szám ~ többes szám alappozícióban jut kifejeződésre, például ang. *table* ~ *tables*, ném. *der Tisch* ~ *die Tische*, ol. *la tavola* ~ *le tavole*, or. *стол* ~ *столы*, m. *asztal* ~ *asztalok*.

A „megszámlálható ~ megszámlálhatatlan” megkülönböztetés valójában (morfo)szintaktikai kérdés, amely az angolban például a determinánsok, a névelők és általában a számszerűsítő kifejezések használatában, illetve az egyeztetésben jut kifejeződésre. Ilyen értelemben a „megszámlálhatóság ~ megszámlálhatatlanság” nem annyira a főnevek, mint inkább a főnévi csoportok sajátossága, jellemzője. A megszámlálható mennyiségekre a magyarban inkább a *hány?*, a megszámlálhatatlan mennyiségekre pedig általában a *mennyi?* kérdőszóval kérdezzük (pl. *Hány könyv / asztal / ember?*; *Mennyi víz / liszt / olaj?*). A magyarban a „hány? ~ mennyi?” szembenállás nem túl éles, szemben például az angolal, ahol a „megszámlálható ~ megszámlálhatatlan” főnevek megkülönböztetése morfológiai és szintaktikai sajátosságokban is kifejezésre jut: szigorú szabályok írják elő, milyen szavakat (determinánsokat, kvantorokat) lehet, melyeneket tilos használni a megszámlálható vagy megszámlálhatatlan főnevek előtt, illetőleg melyek az egyeztetés szabályai ilyen esetben (lásd 1. táblázat):

1. táblázat

	Megszámlálható	Megszámlálhatatlan
<i>hány? / mennyi?</i>	<i>how many?</i>	<i>how much?</i>
<i>sok</i>	<i>many</i>	<i>much</i>
<i>kevés</i>	<i>few</i>	<i>little*</i>
<i>egy kis</i>	<i>a few</i>	<i>a little</i>
<i>egy</i>	<i>a / one</i>	–
az egyeztetés kérdései	E/3. <i>There i s a book on the table.</i> T/3. <i>There a r e two books on the table.</i>	E/3. <i>There i s a little bread on the table.</i>

* *A little* nemcsak 'kevés' (határozatlan számnévi), hanem 'kicsi' (melléknévi) jelentésben is használatos: szövegbeli jelentése éppen attól függ, hogy megszámlálható vagy megszámlálhatatlan főnév előtt áll-e, például: *a little wine* 'egy kevés / némi / valamennyi bor', *little glass (of wine)* 'egy kis (méretű) (boros)pohár'.

6. Az élő ~ élettelen kategória megkülönböztetése a passzív transzformációkban

Alanyi funkcióban legtipikusabb szemantikai funkció az ágensi (amely valamennyi nyelvben lehet alany). Ilyenkor a cselekvő perspektívájából látjuk az eseményeket, például: m. *János adott egy könyvet Péternek*, ang. *John gave a book to Peter*, né. *Hans gab Peter ein Buch*, ol. *Giovanni dava un libro a Pietro*, or. *Иван отдал одну книгу Петру*. A tipológiai vizsgálatok azt mutatják, hogy alanyi szerepben jóval gyakoribb az embert jelentő cselekvő. Az 'ember'-t jelentő főneveknek

az élő ~ élettelen hierarchiában betöltött pozíciójával magyarázható (Lyons 1977: 510–1), hogy az angolban is általánosabb, megszokottabb az alábbi, passzív szerkezetű mondat:

(9) *A man was stung by a bee today* 'Ma egy ember meg lett csípve egy méhecske által',

mint az aktív szerkezet:

(10) *A bee stung a man today* 'Ma egy méhecske megcsípett egy embert',

ugyanis szokatlannak tűnik, ha egy „kevésbé élő” (állatot jelölő) főnév egy „élőbb” (személyt jelölő) főnév előtt jelenik meg a mondat szerkezetben (vö. navajo nyelv).

A cselekvő mondatok alkalmazásán kívül természetesen számos egyéb módon kifejezhetjük mondani-valónkat, tehát lehetségessé válik a közlés egyik vagy másik lényeges elemének a kiemelése, előtérbe helyezése, illetőleg a kevésbé fontos elemek lefokozása. A beszélőtől függ, mit emel ki, mit hagy homályban. Ha nem az ágens perspektívájából látatjuk az eseményeket, perspektíva-váltás történik (Dik 1981, 1997): az igazi (általában élő) cselekvő kiszorul a nyelvtani alany pozíciójából, és egy másik szemantikai funkciót promóválunk helyette alanyi pozícióba. A transzformáció révén pedig „fordított szerkezet” (reverse construction) jön létre. Hogy az alanyi pozícióból kimozdított ágens helyébe milyen más szemantikai funkciót³ promóválhatunk, az nagymértékben attól függ, hogyan alkalmazza a nyelv az élő ~ élettelen hierarchiát. Tipológiai adatok utalnak arra is, hogy a passzív szerkezetekben nemcsak az aktív mondat tárgya kerülhet alanyi pozícióba (mint pl. a magyarban): alig található olyan szemantikai jelentés, amely valamely nyelvben ne szerepelne alanyi funkcióban. Dik a szemantikai funkciókat hierarchikus rendbe helyezi (lásd 2. táblázat):

2. táblázat

A szemantikai funkciók hierarchiája
Subj/Obj assignment possibilities across languages

Language	Ag	Goal	Rec	Ben	Instr	Loc	Temp
	Subject Assignment						
Dutch	+	+					
Melanau	+	+					
English	+	+	+				
Japanese	+	+	+				
Sanskrit	+	+	(+)				
Sundanese	+	+	+	+			
Sre	+	+	+	?	+		
Maranao	+	+	+	+	+		
Malagasy	+	+	+	+	+	+	
Maguindanao	+	+	?	+	+	+	
Tagalog	+	+	+	+	+	+	
Kaparnpangan	+	+	+	+	+	+	
Kalagan	+	+	+	+	+	+	
Cebuano	+	+	+	+	+	+	+
Vogul	+	+	+	+	?	+	+
Magyar	+	+					

(Vö. Dik 1981: 80; Kulonen-Korhonen 1985: 219; H. Varga 2015b: 296)

³ Dik minden egyes igei bővítménynek megpróbálja meghatározni a szemantikai funkcióját (semantic role), tehát azt a jelentést, amelynek segítségével meghatározható a bővítmények aktuális mondatbeli jelentése és az (igei) állitmánnyal való kapcsolata. A szemantikai funkciók jelentései: *agens*: 'cselekvő', *goal*: 'akire/amire a cselekvés irányul, a cselekvő kifejti hatását', *recipient*: 'valamely konkrét ajándék átvéveje', *beneficient*: 'a cselekvés, történés hasznélvezője', *instrument*: 'a cselekvés végrehajtásához szükséges eszköz', *locatív*: 'a cselekvés, az események helyszíne', *temporal*: 'a cselekvések, történések ideje'.

Dik megfigyelései és a tipológiai munkák adatai szerint a feltételezett hierarchia elején álló funkciók (pl. *Agens, Goal, Recipient/Beneficient*) alanyi szerepben általánosabbak (ezek az élő ~ élettelen hierarchiában mindig magas pozíciót töltenek be: általában élő embert vagy élő állatot jelentenek), mint a hátrébb állók. Ha egy bizonyos nyelvben a megadott szemantikai funkciók közül valamelyik szerepelhet alanyként, akkor ugyanabban a nyelvben minden olyan funkció lehet alany, amely a hierarchiában azt megelőzi (két „+” között – elvileg – nem lenne szabad üres helynek [?] maradni). A hierarchia harmadik sorában a *recipient*, majd a *beneficient* (a dativusban álló fogadó, illetve hasznélvező) szerepel, amely a magyarban nem, de az angolban történetesen lehet alany, például: *John gave a book to Peter – Peter was given a book by John. A recipient/beneficient passzíválhatósága is minden bizonnyal annak köszönhető, hogy a recipient/beneficient általában (élő) ember vagy (élő) állat.*

A német passzív szerkezetekből vagy teljesen hiányzik az ágens, vagy (a *von/ durch* ’valami vagy valaki által’) prepozícióval úgynevezett eszközlő határozóként kerül a mondatba. Általános tendencia, hogy a *von* prepozíciót akkor használjuk, ha az ágens élőlény (ember vagy állat), és a *durch* prepozíciót, ha az ágens élettelen tárgy vagy absztrakt fogalom, például: *Der Computer wurde von Schülern beschädigt* ’A számítógépet diákok tették tönkre’ ~ *Der Computer wurde durch Viren beschädigt* ’A számítógépet vírusok tették tönkre’ vagy *Der Mann wurde von einem Hund getötet* ’A férfit kutya ölte meg’ (halálát egy kutya okozta) ~ *Der Mann wurde durch einen Hundebiss getötet* ’A férfit kutyaharapás ölte meg’ (halálát kutyaharapás okozta).

7. Az élő ~ élettelen kategória megkülönböztetése a birtokos szerkezetekben

Az angolban az egyetlen, felismerhető végződéssel rendelkező eset (casus) a birtokos eset (genitivus): a birtokviszony kifejezésének egyik lehetősége (a magyar birtokviszony szórendjével megegyező) *birtokos + birtok* felépítésű -s toldalékmorfémával jelölt birtokos eset, a másik (a magyar birtokviszony szórendjének a fordítottja) a *birtok + birtokos* felépítésű *of* előjárós szerkezet. Feltehetőleg az élő ~ élettelen hierarchia megnyilatkozása az angolban, hogy a birtokos szerkezetben az élőlényt jelölő birtokos és a birtokszó összetartozását általában nem az *of* prepozícióval jelöli, hanem az -s raggal, például:

- (11) *A my face* ’az arcom’ helyes, míg a
- (12) **the face of me* nem.
- (13) *A the man’s face* ’az ember arca’ és a
- (14) *the face of the man* szerkezetek helyesek, de az első a preferált forma.
- (15) *A the clock’s face* ’az óra lapja’ and *the face of the clock* is helyesek, itt viszont az utóbbi a preferált szerkezet.

Az -s végződés a preferált forma a birtoklás kifejezésére, ha a birtokos:

- személynév (tulajdonnév vagy keresztnév), például: *Kossuth’s statue* ’Kossuth szobra’, *Henry’s book* ’Henry könyve’;
- személyt jelentő köznévi, például: *the doctor’s dilemma* ’az orvos dilemmája’;
- rokonságnév, például: *my brother-in-law’s guitar* ’a sógorom gitárja’;
- foglalkozásnév, például: *the butcher’s shop* ’a hentes boltja’;
- állatnév, például: *the bull’s horns* ’a bika szarva’;
- emberek csoportja *the committee’s business* ’a bizottság tennivalói’;
- megszemélyesített tárgy vagy dolog neve, például: *Nature’s gift* ’a természet ajándéka’, *England’s heroes* ’Anglia hősei’.

Előfordulhat más birtokosok mellett is ez a forma, például közlekedési eszközöket jelentő birtokosok (pl. *the train's heating system* 'a vonat fűtőberendezése'), időkifejezések (pl. *ten minutes' break* '10 perc szünet'), pénzzel kapcsolatos kifejezések (pl. *ten dollars' worth of ice-cream* '10 dollárértékű fagyó') mellett, de leggyakrabban élőlényt jelentő birtokosok mellett.

8. Az élő ~ élettelen kategória grammatikai (morfológiai és szintaktikai) következményei a magyar nyelvben

Az élő ~ élettelen felosztást és grammatikai következményeit általában hiába keressük a magyar nyelvben. A köztudatban a magyarban – például az oroszral ellentétben – nincs morfológiailag megkülönböztethető élő ~ élettelen kategória. Guszikova is határozottan jelenti ki nyelvtanában: „В венгерском языке имя существительное – часть речи, в словоформах которой понятийная категория предметности (семантический признак) сочетается с грамматическими категориями числа, падежа и притяжательности (морфологический признак). Через грамматические категории реализуются значения суцетвительного. Категория грамматического рода в венгерском языке нет, нет в нем и грамматической категории одушевленности/неодушевленности. Понятие «предметность» охватывает имена и названия лиц, животных, птиц, растений, вещей, веществ, признаков, действий, процессов, состояний, явлений и т.д.» (Guszikova 2012: 18).⁴

A közvélekedéssel ellentétben a magyar nyelvben is kimutatható néhány olyan grammatikai szabályszerűség (tendencia), amely az élő ~ élettelen entitások megkülönböztetésével függ össze. Ilyenek például: (1) Az élő ~ élettelen entitások megkülönböztetése a heterogén többes szám létrehozásában. (2) Néhány többalakú névszótó egyalakúvá válása, ha azok élőlényeket jelölő tulajdonnévi jelentésben szerepelnek (pl. családnevek). (3) A mediális igék környezetében szereplő ágensek kitehetősége. (4) Az igenemek (genus verbi) elkülönítése. (5) A vonatkozó névmások használati szabályai. (6) A tényleges személyek közötti viszony kifejeződése az alanyi ragozású igei paradigmában.

8.1. Az élő ~ élettelen entitások megkülönböztetése a heterogén többes szám létrehozásában

Az *-ék* toldalék használata a magyarban a jeltípusú toldalékokhoz képest erősen korlátozott, hiszen nem kapcsolódhat bármely főnévhez. Használatát jelentése, funkciója szabályozza. A heterogén többes szám jelentésének két aspektusát érdemes figyelembe venni: (1) mely lexémákból (főnevekből) lehet létrehozni heterogén jelentést, és (2) milyen alapon szerveződnek, illetve milyen kapcsolatban vannak egymással a heterogén többes által jelölt csoport tagjai.

A megfigyelések szerint a heterogén csoportok főként élőlényeket jelentenek. A fokális referens lehet: (a) személyes névmás (*én, te, ő*), (b) személynév, (c) személyek megszólítása, (d) rokonságnév, (e) foglalkozásnév, (f) egyéb személyre utaló név, (g) nem személyt jelentő élőlények neve.

- (a) Többes számú első és második személyű személyes névmás: *mi, ti*

Minden egyes számú személyes névmásnak (*én, te, ő*) csupán egyetlen többes számú formája létezik (*mi, ti, ők*). Morfológiailag csak a harmadik személy többese szabályos (*ők*), az első (*én*) és a második személyé (*te*) szabálytalan. Az első személy (*én*) a beszélő, a második (*te*) a hallgató

⁴ „A magyar főnév olyan szófaj, amelynek alakjaiban a tárgyiasság (szemantikai jegy) a szám, az eset és a birtoklás (morfológiai jegy) kategóriájával kapcsolatos. A főnévi jelentések a grammatikai kategóriákon keresztül jutnak kifejeződésre. Grammatikai nem nincsen a magyarban, **nem ismeri az élő/élettelen kategóriáját sem**. A »tárgyiasság« a személyek, az állatok, a madarak, a növények, a tárgyak, az anyagok, a tulajdonságok, a cselekvés, a folyamatok, az állapot, a jelenségek stb. körére terjed ki” (saját fordításom, HVM).

kategóriájának nyelvtani kifejezése. A harmadik személy (*ő*) tipikus közlésben a beszédaktusban részt nem vevő személyt jelöli, azt a „valóságalem”-et, akire vagy amire a közlés vonatkozik. Míg az első és második személy fogalma megegyezik a személyes névmásokéval, addig a harmadik személy heterogén: magában foglalja a beszédaktusban részt nem vevő személyt, a harmadik személyű személyes névmást (*ő*) és az udvarias megszólítás névmásait (pl. *ön, maga*). Míg az 1. és 2. személyű névmások jelentése pragmatikai kötöttségű, a 3. személyű névmás referenciáját vagy a konkrét szituáció, vagy a kontextus határozza meg.

A többes számú személyes névmások jelentésszerkezete vitatott. A „Magyar grammatika” csak a T/1. névmást tekinti heterogén jelentésűnek (vö. Balogh 2000: 186). A *mi* esetében a beszélő nincs egyedül, társai vannak (’én + te’, ’én + te + más valakik’, ’én + más valakik’).

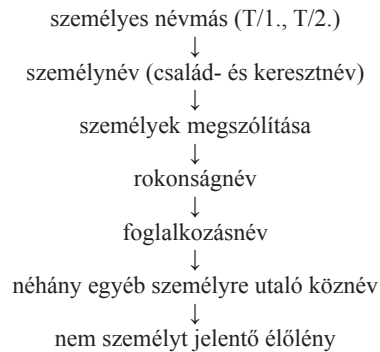
Moravcsik (1994) a T/2. névmást is heterogén jelentésűnek tekinti, hiszen nemcsak a *mi*-ben, hanem a *ti*-ben lévő többség is definiálható hozzáadással (addícióval). Ugyanakkor könnyen belátható, hogy a T/1. és a T/2. névmások nemcsak heterogén, hanem homogén jelentésszerkezetűek is lehetnek: a *mi* vonatkozatható a kórusban megsokszorozott beszélőre is (’én1 + én2 + én3 + ...’), például: *imádkozunk, ünnepélyesen fogadjuk, esküszünk*, a *ti* névmással pedig egyszerre több hallgatóhoz is fordulhatunk (akkor nincs kiemelt személy), pl. *„És ti meg tudjátok mondani, mennyi az idő? A Ti jók vagytok mindannyian, / miért csinálnátok hát rosszat?”* (József Attila: Tanítások) versmondásban sincs kiemelés, amelyet a *mindannyian* ’egyen-egyenként, egyénileg’ határozószó (?) is megerősíti. (Lásd 3. táblázat.)

3. táblázat

	Egyes szám	Többes szám
1. személy	<i>én</i> ’beszélő’	<i>mi</i> (heterogén, additív): – ’én + te’, – ’én + te + még valaki(k)’, – ’én + még valaki(k)’ <i>mi</i> (homogén, multiplikatív) – ’én1 + én2 + én3 + ...’
2. személy	<i>te</i> ’címezett’	<i>ti</i> (heterogén, additív): – ’te + te + még valaki(k)’, – ’te + még valaki(k)’ <i>ti</i> (homogén, multiplikatív): – ’te1 + te2 + te3 + ...’
3. személy	<i>ő</i> ’valóságalem’	<i>ők</i> (homogén, multiplikatív): – ’ő1 + ő2 + ő3 + ...’

- (b) Személynév (család- vagy keresztnév), például: *Kovácsék, Marikáék*.
 (c) Személyek megszólítása (rang, cím hozzáadásával), például: *Marika néniék, Józsi bácsiék, a kisasszonyék, tekintetes úrúk, az igazgatóék, az elnökhelyettesék, a rektorék, dékán asszonyék*.
 (d) Rokonságnév, például: *apámék, a nővéremék*,
 (e) Foglalkozásnév, például: *(a) tanítóék, (a) gyógyszerészek, (a) pékék* (vö. „Zivatar pékék-nél” – Gárdonyi regénycím),
 (f) Néhány egyéb, személyre utaló köznévi, *a szomszédék, a barátoméék, a kollégáék*, de: **emberék, *gyerekekék*.
 (g) Nem személyt jelentő élőlények neve, például: *Elviszem sétálni Bodriékát* ’egy Bodri nevű kutyát és más kutyá(ka)t’. A nem személyekre vonatkoztatott heterogén jelentésnek metaforikus vonatkozása van, vö. Lotz példájával: *Békáéknál ég a világ* ’A béka házában világos van’ (1976: 192), M. Korchmáros példájával: *Tücsökéknél egész nyáron szól a zene* (2006: 75). Az állatokra, növényekre, tárgyakra vonatkozó heterogén többes jóval ritkább más nyelvekben is, például a tatárban a *jeldezler* ’Sztár (tehénnev) és más tehének csoportját’-t jelenti (Michael Daniel terepről származó adata).

A heterogén többes jelentés létrehozására képes főnevek között nyilvánvaló preferencia állítható fel: a heterogén többesnek van idealizált, (proto)tipikus megvalósulási formája, amelytől bizonyos határokon belül el lehet térni. A heterogén többes képzeletbeli skáláján a következő fokozatok különíthetők el egymástól a magyarban:

8.2. A többalakú névszótövek egyalakúvá válása, ha azok élőlényeket jelölő tulajdonnévi jelentésben szerepelnek (pl. családnevek)

Az élő ~ élettelen megkülönböztetéshez hasonlóan tűnhet a magyarban néhány többalakú névszótó egyalakúvá válása, ha az élőlényt jelölő főnévi tulajdonnév (pl. családnev). Ezek általában egyalakú szótóként viselkednek, még akkor is, ha a tulajdonnév azonos valamely többalakú (pl. hangzóhiányos változatú vagy tö belseji időtartamot váltakoztató) tőtípusba tartozó köznévi. Tipikusnak mondható a tulajdonnév és köznévi megkülönböztetésére szolgáló töváltakozás a következő párokban: *bokor*: *Bokort* 'tulajdonnév' ~ *bokrot* 'köznévi', *fodor*: *Fodort* 'tulajdonnév' ~ *fodrot* 'köznévi', *sólyom*: *Sólyomot* 'tulajdonnév' ~ *sólymot* 'köznévi', *madár*: *Madárt* 'tulajdonnév' ~ *madarat* 'köznévi'.

Olykor az egyalakú névszótövek közé tartozó köznevektől a velük egyező tulajdonneveket a toldalék előhangzó nélküli kapcsolódása különbözteti meg, például: *arany-at* 'köznévi' ~ *Arany-t* 'tulajdonnévi', *sós-at* 'köznévi' ~ *Sós-t* 'tulajdonnévi', *vörös-et* 'köznévi' ~ *Vörös-t* 'tulajdonnévi', *kékes-et* 'köznévi' ~ *Kékes-t* 'tulajdonnévi', *fehér vár-at* 'köznévi' ~ *Fehérvár-t* 'tulajdonnévi', *földvár-at* 'köznévi' ~ *Földvár-t* 'tulajdonnévi'. A köznévből vagy több köznévi elemből álló címekre is érvényes ez a szabály: *Olvasom a Sárarany-t*.

Igaza lehet Csepreginek, aki egy magyar–orosz kontrasztív nyelvtanról írott recenziójában (2015) úgy véli, hogy ebben az esetben talán nem annyira az „élő – élettelen szembenállásról van szó (vö. *telken*, de *Lakiteleken*), még csak nem is a köznévi > tulajdonnévi változással együtt járó jelenségről, sokkal inkább a jelentésváltozást követő típusváltásról, vö. *szavak*, de *névszók*, *daru*, *darvak*, de *(emelő)daruk* stb.” (Csepregi 2015: 103).

8.3. A mediális igék környezetében szereplő ágensek kitehetősége

A szándéktalanság („ágens sem alany, sem egyéb formában nem tartozhat vonzási körébe” [E. Abaffy 1978: 291]) jelentésmozzanatával jellemzett mediálisok aktivizálódása szembenetűn a passzívumot helyettesítő szerepükben. Az *-(t)Atik* képzős szenvedő igealak elhomályosodásából fakadó hiányt elsősorban az *-Ódik* képzős, Károly Sándor által mediopasszívumnak nevezett igék töltik be: „Ez az ige kategória közel áll a szenvedőhöz, de a cselekvés úgy van felfogva, mintha önmagától menne végbe” (Károly 1967: 195), például: *Az ajtó bezáródott*; *A búza learatódott*. Erős bennük a személy-

telenség mozzanata, amely a cselekvő hiányából adódik: mintha cselekvő közreműködése nélkül, „magától” menne végbe a cselekvés.

<i>A titkárnő elintézi az ügyet</i>	→	<i>Az ügy</i>	<i>elintéződik</i>	<i>∅.</i>
<i>A sportolók új egyesületet szerveznek</i>	→	<i>Új egyesület</i>	<i>szerveződik</i>	<i>∅.</i>
<i>A diákok elhalasztják a vizsgát</i>	→	<i>A vizsga</i>	<i>elhalasztódik</i>	<i>∅.</i>

↓	↓
az alanyok a cselekvés elszenvedői, amelyekkel állapotváltozás történik	a mediális ige környezetében ágens általában nem tehető ki

Az *-Ódik* igen hasznosan pótolja az elavult *-(t)Atik* képzőt, bár van jelentés- és funkciókülönbség közöttük. „Az *-(t)Atik* és az *-Ódik* képzős igék jelentése közötti különbség kimerül abban, hogy a szenvedő ige egy szándékosan és tudatosan cselekvő (bár meg nem nevezett) ágens tevékenységéről számol be, míg az *-Ódik* képzős változat teljesen nyitva hagyja az esemény lezajlásának a módját, s az előállt állapotra összpontosít [...] A passzív igealak mellett csak ágensi szerepű, míg a mediális alak mellett csakis esemény jellegű okozó jeleníthető meg” (Kömlösy 2000: 273), vö. *Az ing bemázoltatott Zoli által* (tudatos cselekvés) és *Az ing bemázolódtott zöld festékkel*.

<i>A huzat becsapja az ajtót.</i>	→	<i>Az ajtó becsapódik...</i>	<i>a huzattól.</i>
<i>A szél fodrozza a vizet.</i>	→	<i>A víz fodrozódik...</i>	<i>a széltől.</i>
<i>A sár bemocskolja a cipőt.</i>	→	<i>A cipő bemocskolódik...</i>	<i>a sártól.</i>

↓

a nem élő, nem aktív cselekvők
(pl. természeti erők, események)
megnevezhetők ágensként
(vö. E. Abaffy 1978; Kiefer 2000)

A két ige típus közötti különbség tehát elsősorban az ágens kitehetőségében ragadható meg, nevezetesen: az *-Ódik* képzős igék mellett nem élő, nem aktív cselekvők (pl. természeti erők, események) megnevezhetők ágensként (eredethatározó formájában), ellenben aktív, élő cselekvéshordozó nem:

<i>Kati bevágja az ajtót.</i>	→	<i>Az ajtó bevágatik (Kati által).</i> <i>Az ajtó bevágódik (*Kati által, *Katitól).</i>
<i>A postás átadja a levelet.</i>	→	<i>A levél átadatik (a postás által).</i> <i>A levél átadódik (*a postás által, *a postástól).</i>

Vannak mediálisok, amelyek nem tisztán cselekvő tárgyas (pl. *átadatik/átadódik ~ átad*), hanem kauzatív igékkel állnak szemben. Az ide sorolható mediálisok vagy képzőtlenek (pl. *fogy ~ fogyaszt*), vagy elhomályosult, csupán a származékokból kikövetkeztethető gyökerekből képződnek, például: *gyógyul ~ gyógyít*. Nyelvünk sem a tisztán tárgyas igék, sem a kauzatív igék esetében nem tesz különbséget az alany élő vagy nem élő volta között, a mondatszerkesztés mindkét típusban teljesen azonos, például: *Az orvos gyógyítja a beteget / A gyógyszer gyógyítja a beteget*. De míg a tisztán tárgyas és kauzatív mondatok élő ágense a szenvedő szerkezetben eredethatározóként kitehető (*A beteg gyógyíttatik az orvostól*), addig a mediális ige vonzaskörébe az aktív, élő cselekvő még határozó formájában sem kerülhet be (**A beteg gyógyul az orvostól*). Ellenben a nem élő, nem aktívan cselekvő alany a mediális ige természetes bővítménye lesz, annak okhatározójává válik (*A beteg gyógyul a gyógyszerrel*) (vö. E. Abaffy 1978: 287).

8.4. A gyakran egymásba játszó igenemek (genus verbi) elkülönítésében gyakran segíthet az élő ~ élettelen kategória, például:

- (16a) *Fütyül az ember* (aktív)
- (16b) *Fütyül a szél* (mediális)

- (17a) *Az elnökség ülést tartott* (aktív)
- (17b) *A gyűlés sokáig tartott* (mediális ige)

- (18a) *Kati elhúzódott Feritől* (aktív, vonzatos)
- (18b) *Az ülés elhúzódott.* (mediális, nincs vonzata)

8.5. Vonatkozó névmások: *aki/amelyik ~ ami/amely*

Többé-kevésbé az élő ~ élettelen kategória megkülönböztetése tükröződik a magyar vonatkozó névmások használatában is. A vonatkozó névmások használati szabályai ugyan szinte állandóan módosulnak, de a legáltalánosabb szabályok a következőképpen fogalmazhatók meg:

- A) Az élő kategórián belül:
 - (1) A régebbi szabály csak a tényleges természetes személyeknek adta meg *aki* névmást, például: *egy nő, aki...; egy tanár, aki...* Mára ez a szabály módosulni látszik: az új szabály „a »személyes« jegyet kiterjeszti személyek csoportjára, testületre, sőt felsőbbrendű állatra is: *a Fesztiválzenekar, akinek számos lemeze...; olyan családok, akik segílyt kaptak; az a bank, aki nem emel kamatot; épp a katolikus egyház, aki történelme során...; behoztak egy kutyát, aki részeg volt.* Ma sincs viszont olyan, hogy **a bank, aki előtt a baleset történt*, mert itt nem testület, hanem épület jelentésben szerepel” (Nádasdy 2008: 76–7).
 - (2) Az *amelyik* névmás mintha érzéketlen lenne a személy/nemszemély különbségre: „vonatkozhat dologra és személyre is, mégpedig akkor, ha több közül egyet kiemelünk. Például: *azt a könyvet kérem, amelyik a múltkor is nálam volt; Rettenve sikolt fel, amelyik belényül* (Arany: Családi kör)” (Grétsy–Kovalovszky 1980: 204). A legnagyobb horderejű változást (amely a rendszer teljes átalakulásához vezethet) éppen az *amelyik* névmás terjedése, térhódítása idézheti majd elő a rendszerben. Ha az előzményfőnév személy, nemcsak az *aki* névmás használható, hanem az *amelyik* is: *Visszajött a nővér, aki/amelyik gyesen volt.* Az *amelyik* esetleges egyeduralma pedig a hagyományos kétkategóriás rendszer helyett – amely például a franciával (*qui ↔ que*) vagy az angollal (*who ↔ which*) analóg – olyan egykategóriás rendszer felé mutat, mint pl. az olasz (*che*) vagy az orosz (*который*).

B) Az élettelen kategórián belül:

E kategórián belül az *ami* ~ *amely* pozícióharca zajlik: az *ami* névmás – amely eredeti szerepe szerint a főnévvel meg nem nevezett dologra, fogalomra vonatkozott – terjedni látszik az *amely* névmás rovására (amely eredeti szerepe szerint a főmondatban főnévvel megnevezett tárgyra vagy elvont dologra vonatkozott). E változás mozgatórugója Nádasy szerint az lehet, hogy a *mely* kérdőszó mára elavult, „már csak írásban, formális stílusban lehet használni: *Mely kiadványainkat óhajtja megrendelni?* Ám a vonatkozó névmások mind *a* + kérdőszó alakúak (*a+ki*, *a+mi*, *a+melyik*). Az *amely* alól a *mely* eltűnése kihúzza a talajt. A nyelv őrizni próbálja a rendszert, miszerint „vonatkozó = *a* + kérdő”, és ebben az *amely*-nek nincs létalapja. Az *ami* terjedése úgynevezett terapeutikus változás: a rendszeren esett sérülést így foltozza be a nyelv” (Nádasy 2001: 232–3).

8.6. A tényleges személyek közötti viszony kifejeződése az alanyi ragozású igei paradigmában

Lotz a *-lAk* ragos igealakot „bennfoglaló”-nak nevezi, amely „a beszédben részt vevők közötti viszony”-t fejezi ki (Lotz 1976: 124). Ez a forma csak akkor használatos, ha a cselekvő egyes számú első személyű (élő) és a tárgy egyes vagy többes számú második személyű (*téged* ~ *titeket/benneteket*) (élő). Lotz gondolatmenetét folytatva Dugántsy arra a minden bizonnyal helytálló következtetésre jutott (2003: 137–8), hogy a tényleges személyek közötti viszony valójában kiterjeszthető mindhárom személyű alanyra (*én*, *te*, *ő*, *mi*, *ti*, *ők*) és az összes első és második személyű (személyt jelentő) személyes névmási tárgyra is (*engem* ~ *minket/bennünket*, *téged* ~ *titeket/benneteket*), hiszen azok is jelen vannak a beszédszituációban:

(*én*) nézlek → *téged* ~ *titeket*,
 (*te*) nézel → *engem* ~ *minket*,
 (*ő*) néz → *engem* ~ *minket* / *téged* ~ *titeket*,
 (*mi*) nézünk → *téged* ~ *titeket*,
 (*ti*) néztek → *engem* ~ *minket*,
 (*ők*) néznek → *engem* ~ *minket* / *téged* ~ *titeket*.

A tárgyi bővítmények szemantikai jegyeit feltehetően az ige jelentése határozza meg. Az igei jelentéstől függ ugyanis például az, hogy bővíthető-e az ige személyt jelentő tárggyal vagy sem (Dugántsy 2001: 121–6). A *szeret*, *gyűlöl*, *felhív*, *meghív*, *keres*, *vár* igéknek például lehet, ellenben az *ír*, *olvas*, *tanul*, *beszél*, *takarít*, *épít* igéknek nem lehet személyt jelentő tárgyük. Ez utóbbi csoportnak – következőképpen – nincs *-lAk* ragos alakjuk, például: **tanullak*, **takarítlak*, **építlek*. A személyt jelölő tárggyal nem rendelkező igéknek természetesen nemcsak *-lAk* ragos alakjuk nem lehet, de nem lehet első vagy második személyű személyes névmási tárgyük sem, például: **írlak téged* ~ *titeket*, **takarít engem* ~ *minket* / *téged* ~ *titeket*, **építünk téged* ~ *titeket*. A személyt jelentő tárggyal való bővíthetőség lehetősége tehát megszabja az alanyi ragozású igék maximális tárgyvonatkozási lehetőségeit. Egyes számú harmadik személyű alany esetén a *vár* igének például a következő határozatlan tárgyai lehetnek:

- (a) személyes névmással kifejezett élő tárgy: *Péter engem* ~ *minket* / *téged* ~ *titeket* vár;
- (b) fogalomszóval kifejezett élő vagy élettelen tárgy: *Péter egy lányt* / *lányokat* vár; *Péter egy buszt* / *buszokat* vár;
- (c) nincs tárgy: *Péter vár* Ø.

SZAKIRODALOM

- E. Abaffy Erzsébet 1978. A mediális igékről. *Magyar Nyelv* 74: 280–93.
- Bolla Kálmán – Páll Erna – Papp Ferenc 1977. *Курс современного русского языка*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Corbett, Greville G. 2000. *Number*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Daniel, Michael – Edith Moravcsik 2005. The associative plural. In: Haspelmath, Martin – Dryer, Matthew S. – Gil, David – Comrie, Bernard (eds): *The World Atlas of Language Structures (WALS)*. Oxford University Press, Oxford, 150–3.
- Delbrück, Berthold 1893. *Grundriß der vergleichenden Grammatik indogermanischen Sprachen. Volume 3. Syntax der indogermanischen Sprachen I*. Trübner, Straßburg.
- Dik, Simon C. 1981. *Functional grammar*. Publications in Language Sciences 7. Dordrecht, Holland.
- Dik, Simon C. 1997. *The Theory of Functional Grammar*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Dugánty Mária 2001. A magyar igeragozás tárgyi vonatkozásairól. In: Maticsák Sándor – Zaicz Gábor – Tuomo Lahdelma (szerk.): *Ünnepi kötet Keresztes László tiszteletére*. Folia Uralica Debreceniensia 8: 121–6.
- Dugánty Mária 2003. Az általános igeragozás személyragjainak tárgyi vonatkozásairól. *Nyelvtudományi Közlemények* 100: 137–42.
- Csepregi Márta 2015. Egy új magyar – orosz kontrasztív nyelvtan. *Magyar Nyelv* 111: 101–3.
- Fox, Gwyneth 1992. *Collins Cobuild English Usage*. Harper Collins Publishers, London.
- Grétsy László – Kovalovszky Miklós 1980. *Nyelvművelő kézikönyv a-k*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Гуськова, А. П. 2012. *Сопоставительная грамматика венгерского и русского языков*. Издательство Московского университета, Москва.
- Haspelmath, Martin – Dryer, Matthew S. – Gil, David – Comrie, Bernard 2005. *The World Atlas of Language Structures*. Oxford University Press, Oxford.
- Károlyi Sándor 1967. A magyar intranszítív-transzítív képzők. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok V*: 189–218.
- Kiefer Ferenc 1999. *Jelenlételemélet*. Corvina, Budapest.
- Komlósy András 2000. A műveltetés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 215–92.
- Kovács János – Lázár A. Péter – Merrick 1994. *A – Z Angol nyelvtan. Lexikon*. Corvina, Budapest.
- Kulonen-Korhonen, Ulla 1985. A perspektíva és a vogul szenvedő szerkezet. *Nyelvtudományi Közlemények* 87: 217–23.
- Kulonen, Ulla-Maija 1989. The passive in Ob-Ugrian. *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia* 203. Helsinki.
- Lehocki-Samardžić Anna 2011. A grammatikai nem kategóriája az indoeurópai nyelvekben. *Acta Hungarica Universitatis Essekensis* 3: 65–77.
- Lotz János 1976. *Szonettkoszorú a nyelvről*. Gondolat, Budapest.
- Lyons, John 1977. *Semantics 1–2*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Nádasdy Ádám 2001. A burjánzó vonatkozó. In: Nádasdy Ádám 2003. *Ízlések és szabályok. Írások nyelvről, nyelvészetről 1990–2002*. Magvető, Budapest, 231–4.
- Nádasdy Ádám 2008. Miért változik a nyelv? In: Nádasdy Ádám 2008. *Prédikál és szónokol. Újabb írások, beszélgetések a nyelvről 2003–2007*. Magvető, Budapest, 59–78.
- Papp Ferenc 1979. *Könyv az orosz nyelvről*. Gondolat, Budapest.
- Розенталь, Д. Е. 1965. *Практическая стилистика русского языка*. Высшая школа, Москва.
- Silverstein, Michael 1976. Hierarchy of Features and Ergativity. In: Dixon, R. M. W. (ed.): *Grammatical categories in Australian Languages*. Australian National University, Canberra, 112–71.
- Smith-Stark, T. Cedric 1974. The plurality split. In: Michael W. La Galy – Robert A. Fox – Anthony Bruck (eds.): *Papers From the Tenth Regional Meeting, Chicago Linguistic Society*. Chicago Linguistic Society, Chicago, 657–71.
- Thomson, A. J. – Martinet A. V. 1986. *A Practical English Grammar*. Oxford University Press, Oxford.
- H. Varga Márta 2015a. Singulare tantum és plurale tantum. *Nyelvtudományi Közlemények* 111: 185–210.
- H. Varga Márta 2015b. A passzív jelentés és nyelvi kifejezőeszközei a magyarban. *Folia Uralica Debreceniensia* 22: 293–310.
- Young, Rober W. – Morgan, William 1987. *The Navajo Language: A Grammar and Colloquial Dictionary*. University of Mexico Press, Albuquerque.

H. Varga Márta

egyetemi docens

Károlyi Gáspár Református Egyetem

SUMMARY

H. Varga, Márta

The category of animacy in some European languages

The category of animacy (animate vs. inanimate) may be encoded in language(s), even though entities are not always classified in terms of biological criteria. Animacy distinctions are expressed by languages (i) lexically (by different words) and/or (ii) by grammatical means. In languages where such distinctions are elevated to the rank of a grammatical category, the position of an entity denoted by a noun in the animacy hierarchy (Silverstein hierarchy) may influence a number of things like morpheme order (word order), suffixation, definiteness, case marking, possible transformations, etc.

Of the many issues arising with respect to animacy distinctions, the author primarily deals with the encoding of this category in the grammar of languages, based on data and facts of some European languages (English, German, Italian, Russian, and Hungarian). Contrary to popular belief, Hungarian can also be seen to exhibit certain regularities (tendencies) related to the distinction between animate and inanimate entities; accordingly, the author discusses grammatical (morphological and syntactic) consequences of the category of animacy in Hungarian in a separate subsection.

Keywords: animacy, human ~ nonhuman opposition (with ‘animal’ and ‘inanimate object’ both under the latter term), animacy hierarchy (Silverstein hierarchy), lexical encoding, grammatical encoding

„Minél nagyobb az égés, annál jobb a sztori!”**Egy narratív műfaj sajátosságainak pragmatikai megközelítése*****1. Bevezetés**

A tanulmány számítógép közvetítette narratív diskurzusokban vizsgálja a történetek referenciális értelmezésének a problémáját. A társas kognitív nyelvészet kiindulópontját érvényesítve a narratív diskurzusokat olyan közös figyelmi jelenetekként értelmezi, amelyek résztvevői a másik figyelmének irányításával, illetve követésével járulnak hozzá a történetként feldolgozható referenciális jelenetek interszubjektív megkonstruálásához. Az empirikus vizsgálat adatait egy internet közvetítette tematikus topik, a *Beégésem története* (<http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9017476&la=125481821>) szolgáltatta. A topik a vizsgálat időpontjában 26276 hozzászólást tartalmazott, amelyből 200 hozzászólást választottunk ki, ugyanabból az időszakból, különböző megnyilatkozótól. A kiválasztott hozzászólások 216 történet elbeszélését tartalmazzák. A kvalitatív szempontokat érvényesítő empirikus vizsgálat során abból indulunk ki, hogy a történetek létrehozása és megértése lényegileg függ attól, hogy (i) hogyan konstruálódik meg a történet szereplőinek fizikai és társas világa, amelyben a cselekvéseik zajlanak, továbbá hogy (ii) hogyan konstruálódik meg a történet szereplőinek mentális világa, amelyben a cselekvők tudati folyamatai követhetők nyomon. Eredményeink szerint a vizsgált történetek (a különböző „beégések”) mentális világának szerveződése műfajspecifikus jellemzőket mutat: (i) egy történet csak akkor értelmezhető beégésként, ha annak szereplői (a beégés elszenvédője és annak tanúi) ezt aktuálisan beégésként dolgozzák fel, és (ii) a beégések megkonstruálása többféle – a szereplői perspektívák tipikusan eltérő szerveződésén alapuló – narratív alsémához igazodhat.

* A tanulmány az OTKA K-100717 (Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatás) pályázat támogatásával készült.